

ДАНИЕЛА КОЛЕВА

Благодарности

Няколко институции и доста хора допринесоха тази книга да види бял свят. Посещението в Белене през април 2008 г., когато бяха записани събранията в нея разкази, се осъществи в рамките на проекта „Политики на паметта и знанието. Близкото минало и съвременните му употреби в България“ на Института за изследване на близкото минало, подкрепен от Гръста за гражданско общество в Централна и Източна Европа. Теренната работа на студенти и докторанти от специалност културология през юли 2009 г., която създаде по-цялостна картина за града и живота в него, беше подкрепена от Университетски фонд НИД 2009 към СУ „Св. Климент Охридски“.

Престоите в Белене нямаше да бъдат толкова резултатни без помощта на местните институции – общината и читалището. Ангажираността и вниманието от тяхна страна надхвърлиха рамките на формалното гостоприемство и бяха особено окуражаващи. Експедицията от 2008 г. дължи немалка част от своя успех на отзивчивостта на инж. Васил Бандов и комисар Златко Златев. Публикациите на Тодор Господинов и разговорите с него бяха ценен източник на знания за града и неговата история.

Работата с архивните документи беше значително подпомогната от деловите и приветливи екипи на читалните в Архива на МВР и Комисията по досиетата.

Всичко това обаче щеше да бъде напразно без разбирането и участието на беленчани, особено на онези от тях, които се съгласиха да разкажат за себе си. Да разкриеш живота си пред някой друг е жест на откритост и доверие, какъвто не всички и не всякога са способни да направят. Признателни сме на нашите събеседници за тази тяхна щедрост.

Или място на надежда?

Април 2008-ма, за първи път в Белене. Знаем къде отиваме: ако съвременните българи, особено по-младите, са чули нещо за Белене, то е свързано преди всичко с комунистическия концлагер и едва напоследък – с толкова оспорвания проект за атомната електроцентрала. Книгите, които сме чели, и филмите, които сме гледали,¹ са превърнали за нас Белене в символ на българския комунистически ГУЛаг. Тъкмо заради това искаме да го посетим. Отиваме, за да се запознаем с мястото, да съберем спомени на хора, които са расли край лагера или дори са работили в него, да разговаряме с възрастни и млади и да се опитаме да разберем дали и как това минало присъства в настоящето на общността – в пространството на града и в паметта на неговите жители. Ето накратко какво е известно от документите.

С Постановление 1 на Министерския съвет от 27 април 1949 г.² на остров Персин, намиращ се срещу тогавашното село Белене, е учреден лагер, или „Трудово-възпитателно общежитие“ (ТВО), съгласно приетата на 20 декември 1944 г. „Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития за политически опасните лица“. Лагерът, който е част от системата на МВР, е предназначен за въдворяване за различен срок от време на лица без присъда. Съгласно Наредбата-закон този срок не трябва да надвишава шест месеца, „освен ако бъде подновен с нова мотивирана заповед от министъра на вътрешните работи“³. През 1951 г. обаче въз основа на поверителен доклад на министъра на вътрешните работи до Политбюро на ЦК на БКП е решено политически опасни лица, които „не могат да бъдат съдени по обикновения ред, поради политически, оперативни или други съображения от държавен характер“ да се изпращат в ТВО по решение на специална комисия за срок от 3 до 7 години⁴.

Лагерът на остров Персин е най-големият и най-дълго просъществувалият. Броят на въдворените в него се е променял в различни периоди, за да достигне общо 9933 души⁵. Закрит и трансформиран в затвор с решение на Политбюро на ЦК на БКП от 5 септември 1953 г., при което част от въдворените са освободени, а други остават на острова като затворници. След унгарските събития през 1956 г. лагерът е открит отново и действа до 1959 г., когато е окончателно ликвидиран. На острова обаче пак остава затвор, вече подведомствен на Министерство на правосъдието, в който се изтърпяват наказания, наложени с присъди. През 1984–85 г. лагерът е де факто възстановен: тук са въдворени български турци, оказали съпротива по време на кампанията за принудителна смяна на мюсюлманските имена. Затворът съществува и днес като един от най-значителните работодатели на територията на община Белене.

Градчето изглежда безметежно унесено под обедното слънце. В центъра, точно до автобусната спирка, се издига най-внушителната сграда – управлението на районното поделение на НЕК и на АЕЦ „Белене“. Седмици преди нашето посещение е започнал демонтаж на старото оборудване, за да бъде подготвена площадката за строителството на новата централа. Пред сградата на управлението е инсталиран голям билборд, показващ нейния макет. Или може би макета на старата. Или една идеална атомна централа. Някои от гражданите споделят надежди за развитието на града, свързани с централата, други са скептични. От сградата на НЕК започва пешеходната зона – спретнати плочници и добре поддържана зеленина под рехавите априлски сенки на дърветата. Кафенета, банкови офиси. Само след час-два тук ще наизлязат майки с колички и ще настане глъч, но сега е още тихо и само нашата суетня нарушава спокойствието на ленивото пладне. Поне на нас така ни се струва.

Площадът с достолепната сграда на читалището. Пред него скромна плоча в памет на монсеньор Евгений Босилков⁶, роден в Белене. С изненада ще научим, че читалището кипи от живот: танцов ансамбъл, драмсътв, посетители в библиотеката, интернет клуб. Администраторът ни предупреждава, че няма компютърни игри, ако за това сме дошли. Не, не сме тук заради това. Запазена марка на града са любителските театрални състави. Младостта на неколцина от нашите събеседници е преминала в тях. И сега действат. Не можаме да видим техни постановки, гледахме Габровския театър. Но това – няколко дни по-късно.

В другата посока от автобусната спирка на брега на Дунава в новопостроена сграда се помещава посетителският център на природния парк „Персина“, в който влиза източната част на големия остров (онзи, на който се е намирал лагерът, а сега е затворът) и няколко по-малки, както и част от крайбрежието между Свищов и Никопол. През 2000 г. местността е обявена за природен парк с цел да се запазят крайдунавските влажни зони с характерната им флора и фауна. В посетителския център човек може да си купи симпатични шапки и значки и да види какви ли не птици – на картинка, разбира се, самите птици са на острова. Тук не се притесняват от перспективата за съседство с бъдещата атомна централа. По-късно някои от младежите ще ни разкажат за разни екологични инициативи, които мирно съжителстват с мегапроекта и надеждата за икономическо развитие на града.

В Белене има една православна и две католически църкви, всички спретнати, добре поддържани и сякаш добре посещавани. В двора на единия от католическите храмове се кипри новичката сграда на дневен център за духовно възпитание, а срещу нея – паметник на монсеньор Босилков, владиката, както го наричат тук. При второто си посещение, през лятото на 2009-та, недалеч от нея откриваме почти завършени кокетни блокчета – за руските специалисти, които се очаква да дойдат на строежа на новата атомна централа. Някъде в

другия край на градчето има истински „призрачен град“: изтърбушени панелни блокове, останали от строителите на старата централа. Но не за тях е думата сега, а за спретнатите къщи с овошки в дворовете и зеленчукови лехи отпред на улицата. И това е така открай време – дълго преди на запад да се появи модата на city gardening (градско градинарство). Откривайки Белене, се заразяваме със спокойствието, което иде от обгрижените лехи, от жуженето на пчелите, от възрастните хора, седнали на раздумка пред портите. Откриваме, че градчето ни е симпатично, а сякаш и ние на него. Откъде се взема това, последното, не зная.

Защо описвам всичко толкова подробно ли? За да ми повярвате, че дори при внимателно вглеждане не се открива и следа от онова, с което ние, повечето днешни българи, свързваме името Белене – лагера. Паметта за него не е вписана по никакъв начин в пространството на града, а сякаш и в съзнанието на неговите жители. Няма знак, който да напомня за него, и хората не обичат да говорят на тази тема. Когато попиташ за лагера, повечето застават напрек. Може би подозират, че зад въпроса се крие негласно обвинение към тях самите. А може би ние погрешно вземаме излинения от времето спомен за подозрително мълчание. Ако беленчани изобщо споменават лагера, то е в контекста на огорчението, че градът им е станал известен по този начин. „България ни мрази с тоз затвор“, съкрушава се възрастен мъж. „Като кажеш „Белене“, и косъмът им настръхва навънка“, додава той. „Като чуват „Белене“, ги е страх, че... тука затвора“, разсъждава друг. Никой не изрича това на глас, но сякаш повечето от нашите събеседници се чувстват несправедливо наказани заради „лошата слава“ на своя град. „Ние не сме свързани с това – заявява представителка на средното поколение, – може би нашите родители...“

Приветливите младежи на Белене разучават народни танци и ходят на дискотека, свирят на китара и теглят музика от интернет като повечето си връстници, участват в проекти и театрални кръжоци, събират се на брега в наблюдателната кула на природния парк и си говорят за какво ли не... не за лагера. Те са отчуждени от близкото минало на града си и очаровани от далечното – античната крепост, чиито руини са открити недалеч от едното училище. Погледнато отвън, в социобиографичната им памет, т. е. паметта за това, което се е случило в тяхната общност преди тях, лагерът присъства чрез очевидното си отсъствие. Ако бъдат предизвикани, те обясняват това отсъствие, приемайки защитната позиция на възрастните: в тяхното семейство за лагера не се говори, никой от това семейство „не е имал нищо общо“, те самите пък не се интересуват, защото „това е минало“. Иван е един от малцината, при които тази защита беше „пробита“. Срегнахме го в библиотеката. Като разбра защо сме дошли, той ни разведе из града, за да се уверим, че „тук не живеят чудовища“. Уверени сме в това, разбира се.

Да погледнем сега Белене през очите на неговите граждани, чиито житейски истории са събрани в тази книга. Те са мъже и жени, родени от 20-те до към средата на 40-те години, с различни професии, светогледи и съдби. Но разказите им за техния град удивително си приличат. Това, което най-напред обясняват на посетителите, е, че „ние тука сме на две, източноправославни и западноправославни“ – точно така се изрази един от събеседниците, за да oznaчи двете големи общности: римокатолици и православни, или „влася“, както ги наричат техните съседи-католици.⁷ В града има и около 500 турци, чиято махала е съвсем близо до центъра, но в повечето случаи събеседниците споменават само католическата и „влашката“ общност, пропускайки турската – дали защото е най-малобройна, дали защото няма видими символи (в града няма джамия), или може би заради това, че за разлика от други места, тук не турците са важният Друг. Темата за общностите неизменно се обговаря през развитието на отношенията между тях. В миналото имало „дрязги“, „гонения“, „вражда“, „неприязън“ между католици и православни. Малчуганите играели футбол „влася на католици“, а батковците им често стигали до побоища по границата между махалите: „Разделени. Една улица окаменена – оттука едните, оттука другите. И се бият.“ Всички разказват за първата сватба на католичка и православен: католишката камбана била на умряло, защото бракът с човек от другата общност бил предателство спрямо „яката вяра“. Всички са съгласни обаче, че това е вече минало и че след „пробива“ през 50-те години двете общности си живеят мирно, а смесените бракове отдавна не са изключение. Някои свързват това с новите форми на съвместен живот, наложени от социалистическите преобразования. Разказвайки за празнуването на Първи май, събеседник заключава: „... и се събира цялото Белене. Общо – и православните, и католиците. Нямаше вече дрязги: един кмет има, един председател на ТКЗС-то“. Други констатираат „омесването“, т. е. заличаването на пространствените граници между някогашните влашка и католическа махали: „... мразеха се, така от старите ли е останало, не знам, но постепенно, постепенно, сега вече е така, няма нищо. Католици там, власи тука се омешахме и не можеш да ги познаеш.“ Само в едно изказване се прокрадва намек за конкуренция между общностите за представителство в институциите на местната власт (между другото, балансът между католици и православни в общинската управа е образцов; турци има в администрацията, не на изборни длъжности). Иначе различията между общностите се тематизират предимно етнографски – кухня, говор, песни, празници, носии – и се обговарят шеговито-игрово в анекдоти и градски легенди. Другостта се представя не толкова в религиозно отношение, колкото в (квази) етническо. Така тя изглежда може би по-фундаментална, но затова пък е „заскобена“ в сферата на фолклора и традицията. За такова заскобяване свидетелства фактът, че събеседниците почти никога не се представят с религиозната или етническата си принадлежност. За нея обикно-

вено става дума по-късно в разговора и във връзка с други теми. Когато споменават свои съграждани, много рядко ги характеризират с принадлежността им към едната или другата общност и това също е продиктувано от контекста. Когато обобщават, говорещите изразяват уважение към чуждата вяра, защото тя има същите етически принципи: „Не те учи никой да убиваш, да крадеш, да бъдеш завистлив, да мразиш другия, да му мислиш злото... То те учи все на добро... Няма дележ – че ти си бил турчин, аз съм била католичка, другият бил влах, че ние тука сме смесени... Че ти на твойга вяра казваш Аллах – пак същото е, аз че казвам Господ – пак същото е.“ Така отделните групи се оказват обединени в една по-широка морална общност: „Бог е един, няма католишки, няма православен. Па и хората също – аз се имам и с католици, и с православни, нямам такова... и с турци.“

Темата за общностите в града съвсем естествено отвежда към темата за религията и религиозността. Католиците, които са над половината от интервюираните, обикновено са по-склонни да разговарят за това. Двама от тях – един мъж и една жена – обясняват липсата на партизанско движение в района с влиянието на католицизма: „Понеже нашата религия, черквата учеше само на миротворение – мир и любов, мир и любов – и ние не сме имали такава омраза един срещу други и партизанско движение нямаше тука тъй.“ В разговорите за религията централно място заемат преследванията от комунистическия режим. Според някои комунистите искали да „ликвидират“ конкретно католицизма, други споменават и преследванията срещу православието. Повечето събеседници не разказват много за своя съгражданин монсеньор Евгений Босилков, обявен от католическата църква за блажен. Неговото име и личността му сякаш все още не са се превърнали в общо място на памет за беленчани, въпреки че в центъра за духовно възпитание могат да се намерят брошури и книги ⁸ за него и някои от интервюираните са ги чели. Всички знаят, че е бил „владика“ и е осъден на смърт в началото на 50-те. Останалото, което се разказва, е интересна смесица от фамилиарност и митологизиране. От една страна, хората го припознават като свой, разполагайки го в мрежа от общностни връзки: „Раждан е 1900 година, годината на моя баща“; „на дядо бащата и неговата майка са брат и сестра“; „Евгений Босилков е сядал с моята майка на един чин“; „аз съм другарувал с неговия племенник“. От друга страна, разказите изграждат легенда за Евгений Босилков: „много умен човек, и учен“, затова лично папата го взел в Рим. И не друг, а самият Сталин издал нареждането за изпълнение на смъртната му присъда, защото „няма кой да я изпълни“. Дали е било точно така, едва ли може да се установи, пък и не е толкова важно. Важно е създаването на разказ-легенда, който носи общностната памет. Колебанието на палачите на Евгений Босилков напомня мотиви от живота на християнски светци, когато преследвачи или зверове се стъписват пред светостта на мъчениците. В същия дух е и представянето на смъртта му

като жертва заради вярата: „Въобщо не е било така да дели децата – че комунизъм, че католическо, въобщо всичко е приемал, но понеже бил много религиозен и изпатил, взели го в затвора и го убиват.“ Идеята за саможертва в името на вярата присъства и в други разкази: според един от тях причина за процеса и смъртната присъда бил отказът на Евгений Босилков да бъде ръкоположен за патриарх, с което управляващите искали да „обединят религиите“ – католицизма и православието. Той обаче не се съгласил, защото това би било грях. И платил с живота си. Същевременно в разказа си за ръкополагането на монсеньор Босилков в Русе, на което бил свидетел, същият интервюиран демонстрира и фамилиарност, съобщавайки забавни подробности: че „дядо Владика“ седял в „стол за 500 хиляди лева“, че почерпил с деветгодишна ракия и дарил на земляците си „по едно Марийче“ (медалион с лика на Божията майка). Патетика и профанност чудновато се смесват, за да придадат достоверност на свидетелството и да изковат легендарен образ.

Повечето събеседници си спомнят преди всичко това, което те самите са преживели: забраната да посещават църква, играта на криеница с патрулите на доброволния отряд по големите празници, конфликтите с началството. В няколко случая се разказва за тайни венчавки и кръщения. Говори се, че дори комунисти минавали тайно под венчило в църква и кръщавали децата си. Обикновено бабите били инициатори, а родителите не участвали в подобни начинания, страхувайки се за работата си. Наред с разказите за преследване има и такива за компромиси: събеседник избегнал наказание, защото с районния началник редовно ходели заедно за риба. Друг „нарушител“ се оказал съученик на партийния секретар и той се почувствал неудобно да го накаже. Правилата и принципите се опосредстват в малкия град от личните отношения. Всекидневните контакти правят възможно предоговаряне на ситуацията. Католици стават комунисти, но остават католици. Неколцина събеседници обаче дават да се разбере, че атеистическата пропаганда е постигнала известен успех. След края на комунистическия режим не всички се връщат към религията, в която са възпитани като деца. „До едно време ходехме [на църква], ама след туй... комунизмът полека, полека... ни отстуди от черквата. Казаха, че католицизмът било опиум за народа“, разказва възрастен мъж. И заключава: „То като партията, черквата е партия, съща партия.“ Дали пък не е прав събеседникът-католик и комунист (бивш), който сравнява християнството с комунизма: „И тъй, нашата система е хубава, комунизмът, ама на практика не може да стане. Сега, религията казва така: „Ще живея на оня свят – особено нашата, католишката, казва така – ще живея на оня свят“, комунистите казват: „Ще живеем, когато построим комунизма“, обаче нито се е върнал някой да каже, че живее на оня свят, нито пък комунистите ще стигнат някога до туй.... Гледай сега, аз съм казвал, че е Иисусова, Иисусова е теорията на комунизма, обаче на практика не може да се прояви.“

Не е изненада, че освен общностите и религията, които беленчани смятат за отличителни черти на своя град, честа тема в разговорите с нас е миналото на градчето. В разказите за миналото се открояват темите за калта, наводненията и беднотията. Мнозина от възрастните запяваха: „Отгоре дъжд вали/ отдолу кал до колене./ Това е Белене,/ това е Йозовград“⁹. Многократно споменавана и в разказите, и в шеговития местен фолклор, калта се превръща в речеви троп, почти символ на миналото на Белене. Повечето събеседници подчертават и беднотията заради ежегодното наводняване на обработваемата земя при пролетните пълноводия на Дунава. Тези наводнения унищожавали посевите от пшеница и единствената култура, която селяните могли да засеят след отдръпването на водата, била царевичката. Щом се откриело парче земя, стопанинът го разоравал и засявал. След няколко дни, когато реката се прибирала още малко, разоравал и засявал следващото. И така хората дебнели реката, докато освободи нивите им. Затова другият символ на трудното минало е качамакът, приготвян от царевично брашно. Той се свързва предимно с „власята“, които били по-бедни, с по-малко ниви и повече страдали от наводненията: „бяхме сиромаси, понеже тука водата ни давеше много, много ни давеше водата“, обяснява един от тях. Друг обобщава: „Ами село: няма ток, няма вода, няма нищо. Село, от крайните села. Дунавско, малария, такава...“ От тази споделена картина на миналото обаче липсват немаловажни детайли. Само един събеседник, роден през 1924 г., който имал собствено магазинче, разказва, че по времето на неговата младост в Белене имало много кръчми и дюкяни, две мандри, две-три манифактури за текстил, кожухарници, сладкарници, тенекеджийница, обушарница и други занаятчийски работилници. Никой друг от разказващите не споменава за това. За процъфтяващото животновъдство хората си спомнят едва когато стане дума за острова. Но за това по-нататък.

Заради наводненията и техните катастрофални последици построяването на дигата изглежда да е едно от най-важните събития в историята на Белене. Тя защитава низината между Никопол и Свищов, в която е разположено градчето. Изграждането ѝ започва през 1939 г. и завършва през 1947 г., но повечето хора неопределено казват, че е направена „след девети“ (9 септември 1944 г.). В начинанието участват подразделения от трудови войски, но са мобилизирани и беленчани с добитъка си, за да прекарват пръст. Един-двама от възрастните мъже дори си спомнят случки оттогава. За важността на дигата може да се съди от факта, че някои посочват нейното изграждане като повратна точка в развитието на града: „Бих ти казал, като направиха дигата ей тука, просто се промени коренно. Започнаха да се внедряват по-хубави неща и до днес, както се вижда, вече отива напред всичко.“ Други пък използват завършването на дигата като времеви маркер дори за събития от личния си живот: „Аз съм се оженил... 47-ма година направихме дигата тука, да се отводнява.

47-ма година бях ерген още, ходех с нея. 48-ма година съм се оженил...“ По-късно, в началото на 50-те, лагеристите построяват дига и на големия остров, за да може той да се обработва, а и за да бъде защитен от наводнения лагерът. Мнозина от тях са описали в спомените си убийствения труд с примитивни средства и непосилни норми. Може би тях има предвид една жена, когато споменава, че кулаците и техните семейства, „всичките отиват там да работят на дигата“. След обявяването на природния парк източната част от дигата на острова е разрушена, за да се възстанови естествената среда на обитаване на водните птици.

Другата важна за Белене дата е 1964 г., когато тогавашното село е обявено за град. За това събитие най-подробно разказва събеседникът, който по онова време е бил кмет. Той изброява сред придобивките на новия град читалище, водопровод, ново планиране и изграждане на центъра с прави улици „като в Стара Загора“ и т. н. Други интервюирани също споменават благоустройството на града, подобренията на инфраструктурата и градската среда: „асфалти, тротоари“, парк, жилищни блокове. Най-честа тема обаче е замогването на хората и строителството на нови къщи. Това е в съответствие с нагласата в житейския разказ да се приема гледната точка на всекидневието и да се говори предимно за личния живот и семейството. От тази гледна точка построяването на дом е важно житейско постижение и събеседниците не го пропускат. В повечето случаи това лично житейско постижение е поставено в контекста на разказа за развитието на града в периода на социализма и по-точно след колективизацията на земеделските земи. Действително, има основание строителството на нови домове да се свързва с установяването на ТКЗС – премахването де факто на частната собственост върху земята слага край на необходимостта от инвестиции, свързани с нейното придобиване и обработване. Това освобождава ресурси, които да бъдат пренасочени към строежа на жилище. Последното, наред с образованието, остава единствената възможна инвестиция, както и почти единствената сфера, в която хората могат да проявяват инициатива. Събеседниците свидетелстват за резултатите: „След това почна да се подобрява животът на хората, почнаха да дават рента, почнаха да дават жито, царевича, почнаха да се подпомагат самите семейства. И така тогава много хора си направиха къщи.“

Освен годините 1947 и 1964, които са паметни в недалечната история на Белене, нашите събеседници често споменават 9 септември 1944 г. На тази дата в Белене не се е случило кой знае какво – всъщност нищо не се е случило, – но тя е своеобразен „ден първи“ в новата история на страната, освещаван десетилетия наред в пропаганда, символи и чествания. Не е възможно толкова продължителни съгласувани усилия да не „одраскат“ поне паметта на хората. Не само са одраскали, а са оставили дълбок отпечатък. Спонтанно и без да се замислят (строго погледнато – неточно), разказващите изпъл-

зват тази дата като времеви маркер в историята на градчето и в собствената си биография. „Преди девети“ означава бедното, трудното, безпросветното минало: „Нямала съм обувки. Ходех с нальми. Туй преди 9-ти септември още“; „Иначе е бил много първобитен, преди 9-ти септември, животът“; „преди 9-ти септември бяха много бедни, само мамалига ядат“; „преди девети са живели... не е имало креват“. „След девети“ пък подсказва все промени към по-добро: „Като дойде девети и отвориха ТКЗС-то“; „След 44-та година започнаха – намаление на цените“; „хората след 9-ти септември се промениха така, постепенно се променихме, имаше по-голям достъп на култура“; „след девети започнаха да си правят къщите... и си направиха къщите и сега имат чудесни къщи“. Подобни изказвания правят, разбира се, не само беленчани. За всички, преживели голяма част от живота си в социалистическа България, това е една от очевидностите, с които сме израсли. Поставянето под въпрос на тази очевидност прави възможно да се запитаме за начините, по които институциите на публичната памет рамкират личните спомени. В случая това е постигнато чрез една квазикаузалност, наложена от пропагандните схеми, която следва логиката *post hoc ergo propter hoc* (след това, следователно поради това). Ще се върна към въпроса за влиянието на публичните образи върху личните спомени в раздела, посветен на паметта за лагера. А сега по-нататък.

Белене се намира в богат земеделски район. Затова изглежда странно, че от разказите за социалистическите промени и относителното добруване „след девети“ напълно липсва темата за създаването на ТКЗС, тази най-важна за тогавашното село и действително социалистическа по своята идеология (за разлика от дигата и асфалта) промяна. Всъщност всички – поне от възрастно-то поколение – помнят колективизацията, но тази памет никак не се вписва в позитивния линеен разказ за социалистическото строителство. Не се вписва, защото е травматична. Само с едно-две изключения разказите свидетелстват за страховете, колебанията и съпротивата на хората по време на кампаниите от началото на 50-те години, т. нар. масовизация. В контраст с позитивните разкази за другите промени при социализма, почти всички подчертават, че влизането в ТКЗС било „принудително“, „задължително“, „насила“, „доброзорлем, с камшика“, че родителите им го преживели много тежко, че се поболели, „просто умряха от мъка“. Някои се опитват да обяснят отношението на тогавашните селяни към земята – не като към актив или ресурс, а много по-сложно, по-дълбоко и по-интимно: „те нивите ги имат за нещо велико“. Не са редки разказите за побои и тормоз. Една събеседничка съобщава, че баща ѝ бил затворен в съвета и бит в продължение на цял ден и цяла нощ. Когато майка ѝ отишла да потърси помощ, посъветвали я да му каже да подпише заявлението за членство, иначе щели да го изпратят в затвора. Други свидетелстват за психически натиск: „хората влизат, пък ние да не влезем“ или за

безизходица: „Няма къде да ходиш!“; „Или у ТКЗС-то, или у мазето“; „най-напоследък вече по неволя влязох – няма начин, няма начин“.

Негативните спомени от присъединяването към ТКЗС понякога задават отношението към него изобщо. Възрастен мъж, прекарал целия си трудов живот на полето, споделя: „само две ръце здрави ми оставиха, друго нищо нямам у дома, всичко влезе в ТКЗС-то. Ставам вече като роб, като роби. ТКЗС–то да не мислиш, че... както се пише, че било благородно. Само който е работил, той знае. Който не е работил – отстрана лесно, тъй като гледаш на кино: о-о-о, ТКЗС-то, туй благородна работа. Продукция много, ама какво да ти кажа, тежък и непривлекателен труд – туй е!“ Други имат по-различни спомени и по-различни преценки. Сравнявайки го с недоимъка през детството си, те са склонни да оценят сигурността, предлагана от ТКЗС. Храната, особено хлябът, в повечето случаи очертава равнището на скромните потребности на хората от това поколение, привикнали към ниски нива на потребление: „И си бехме много добре. Храна, хляб има, всичко.“ Хлябът се споменава често, превръщайки се в своеобразен символ на скромното социалистическо добруване. Към това се добавят положителните преживявания от новия социален опит на тогавашните младежи: нови взаимоотношения с връстниците и с по-възрастните, съвместна работа, относителна финансова независимост и освобождение от родителския контрол. Никой не пропуска обаче да отбележи и обстоятелствата, отблъснали впоследствие хората от ТКЗС и земеделието: „Весело, смеят се, колективно се работи, но нямаше пари“; „Отначало ТКЗС-то беше хубаво. Щото даваха натура на хората, даваха жито, сирене, лук, бе всичко, всичко, всички продукти, дето трябва за едно домакинство, даваха. Няколко години държаха тъй и като казаха нещо да бъде в пари, и тогаз хората вземаха да се разпилеят – не щат вече. Щото парите малко...“

Обикновено в житейските си разкази хората не посочват често дати (освен датата или поне годината на раждането си). Разказите за колективизацията в Белене обаче са изключение – почти всички посочват 50-те години или са дори по-точни. Това още веднъж подсказва, че колективизацията също се е запечатала дълбоко в паметта на беленчани, но като травма. Това е всъщност радикалната и съдбоносната промяна, която засяга всички от поколението, формирало се в условията на утвърждаване на комунистическия режим. Само че за нея се говори по-трудно, защото десетилетия наред не са съществували реторични ресурси за това: личните спомени са били в дисонанс с приетия публичен разказ и не са могли да се опрат на него.

Пристъпвам сега към това, което беше първоначалният повод за посещенията в Белене – паметта за лагера, травма може би не толкова за беленчани, но за хиляди други, чиито животи са били прекършени тук, и за още стотици хиляди, които сега се опитваме да разберем и искаме да помним. Всъщност за помненето ми е думата. Трябва ли да помним, или не? Широко е прие-

то в днешния свят, че паметта за трагичното минало трябва да се поддържа като условие за справедливост към жертвите, като гаранция, че миналото няма да се повтори, а историята няма да се цензурира, и като основа на демокрацията. Признаването на минали несправедливости и поемането на отговорност за тях е рефлексивен и самокритичен акт, който прави общността истински демократична и по-силна. Това не е само теория: това е начинът, по който Германия се справя с нацисткото си минало, Франция – с колаборационизма, ЮАР – с апартейда, Гватемала – с наследството на гражданската война. Има обаче и контрааргументи: памет, която разделя, може да подкопае солидарността и да втвърди политическите или етнокултурните граници.¹⁰ Ако е така, може би по-добре да забравим? Забравата би означавала отиване отвъд омразата и гнева в името на общото бъдеще. Тоест, не социалната памет, а социалната амнезия би била основа на обществото, защото тъкмо тя прави възможно новото начало. И това също не е само теория: при възстановяването на Атинската демокрация след гражданската война през V в. пр. Хр. припомнянето на миналото било забранено със закон. Това осигурило политическа стабилност с цената на отказ от възмездие за привържениците на олигархията. Може би не е случайно, че и в Германия, и във Франция, и в Италия критичното обръщане към военното минало не е възможно, нито желано в първите години след Втората световна война, а започва едва десетилетия по-късно.

В Белене никой не е издавал закон против паметта за лагера, но сякаш всички го спазват. Поне така изглежда отначало. Поне докато хората повярват, че спомените, наблюденията и преценките им могат да представляват интерес сами по себе си, а не като повод за вменяване на вина. За острова обаче всеки има какво да каже. Започват от името и легендата за девойката Перса (или Персина), която се опълчила срещу бащината воля и последвала любовта си. Платила за това с живота си. В легендата има намесен и турчин: дали баща ѝ бил турчин, дали я обещал на турчин, не е ясно, но с това драмата на дунавската Жулиета добива по-широк смисъл. За мен обаче е много по-интересно как беленчани са използвали острова до 1949 г. Остров Персин, известен още като о-в Белене, е най-големият в р. Дунав и западната му част се намира срещу града през тесен ръкав на реката. Дълъг е 15–16 км и широк в най-широките си части към 6 км. От север и от юг е заобиколен от няколко по-малки островчета, също отсам талвега на реката. Най-често се споменават Магареца, Щуреца и Предела, южно от Персин. При пролетното си пълноводие Дунав почти заливал островите, оставяйки след това блата, където беленчани ловели риба. До 1949 г. хората от Белене и някои околни села използвали големия остров през лятото за животновъдство и за дърводобив. Животните и пчелните кошери били прекарвани през пролетта с големи плоскодъдни лодки (каици) и оставали на острова до есента. Стопаните се сменяли, за да доят овцете, и веднъж-дваж месечно наглеждали другите животни. Иначе сто-

ката се гледала самичка, без човек. Някои интервюирани съобщават, че семействата им имали на острова по 150–200 овце, по 50–70 свине, по 16–17 пчелни кошера. Един събеседник разказва за пчелин сред огромно поле от мента. През него минавала пъгечка, утъпкана от добитъка, който отивал сам на водопой. През есента стопаните продавали по-голямата част от животните. Някои товарели по цял вагон с прасета. На брега на реката работели две процъфтяващи мандри. Разказва се за тонове сирене и кашкавал, произвеждани в тях всеки сезон. В едно от интервютата се споменава как мандраджията веднъж се похвалил, че само за един ден преработил 12 тона мляко. Някогашният домакин на лагера съобщава, че през 1949 г., когато животните трябвало да бъдат прибрани окончателно от острова, за да се превърне той в база за новосъздаденото Трудово-възпитателно общежитие (ТВО), на него имало около 20 хиляди овце, по няколко хиляди прасета и крави. Със сигурност може да се вярва на онези, които казват, че островът бил „голям рай, чист рай“ и „злато за нас“¹¹.

Един ден на брега дошли двама-трима генерали заедно с кмета. Огледали наоколо, поговорили помежду си и заминали на острова. „Не е на добро“, поклатил глава лодкарят, баща на събеседника, който разказва това. Според домакина на ТВО-то на 1 май 1949 г. един полковник и един подполковник от Държавна сигурност го назначили на тази длъжност и го натоварили със задачата да подготви острова за докарването на въдворените. За целта трябвало най-напред да се „евакуират“ добитъкът и пчелините. Стопаните трябвало да се разпоредят с внезапно върнатите от острова животни, за които нямало как да се грижат. Настанала суматоха: „всякой се чуди какво да правят, колят, продават и оттогава тъпчем на място“, заключава синът на лодкаря¹².

На острова било създадено Държавно земеделско стопанство (ДЗС) с обработваема земя около 20 хиляди декара според интервюираните¹³, голяма зеленчукова градина и животновъдни ферми. В стопанството работели предимно въдворените в лагера, а по-късно затворниците. Основните места, където се намирали жилищните помещения и работните места, били наричани „обекти“, название, което се ползва и сега. Жилищните помещения на сегашния затвор се намират на първи обект. С най-печална слава се ползва втори обект, където пребивавали „политическите“, а през 80-те години – турците. Сега той представлява две изоставени масивни двуетажни сгради, от които е изтръгнато всичко, което може да се вземе: врати, прозорци, електрически кабели. Само решетките са още там. На стената на първата сграда е монтирана скромна мемориална плоча в памет на жертвите на тоталитаризма от името на БЗНС, Плевенска област. През пролетта на 2008 г. до сградата виждаме импровизиран паметник – черен дървен кръст и полумесец, малко по-високи от човешки ръст, забити в купчина чакъл. През пролетта на 2009 г., когато е ежегодното поклонение,¹⁴ на това място е излят постамент на бъдещ памет-

ник със стела, на която вероятно ще бъдат написани имената на лагеристите. Кръстът е окачен на един от прозорците на първата сграда над трибуната, където двама свещеници отслужват панихида. Полумесецът не се вижда наоколо. Тази част от острова сега е върната обратно на природата – попада в пределите на природния парк и в нея не е разрешена човешка дейност. Освен комеморативна, очевидно. И сега, както преди, зоната на лагера е изолирана от пространството на нормалното всекидневие.

Но да се върнем към онова време, когато лагерът е съществувал. Другите негови „обекти“ били работни места, повечето животновъдни ферми. Въпреки че е използван главно трудът на въдворените и затворниците, някои длъжности били поверявани на „дивилни“. Половината от мъжете, чиито житейски разкази са събрани в тази книга, са работили в различни периоди в лагера, в затвора или в двете институции. Не винаги става ясно точно в коя, обичайният израз е, че са работили „в острова“. Всички предпочитат да го назовават така, вместо да казват „затвора“, а още по-малко „лагера“. Всъщност, обикновено имат предвид острова като производствена единица, т. е. стопанството на острова. Казват, че то било дори по-богато от ТКЗС-то. Нашите събеседници са работили съответно като тракторист, технолог в зеленчуковата градина, електротехник, телефонист, статистик, отчетник, доставчик и домакин на лагера. Един от тях твърди, че е бил на „всички длъжности в затвора“ без тази на надзирател, защото не понасял униформа. По негово време наистина е бил затвор, твърде млад е, за да е заварил лагера. Други мъже от града са работили като охрана и надзиратели в лагера, а по-късно в затвора¹⁵. За жените възможностите за работа в двете институции били по-скромни, но някои са работили в администрацията на лагера и впоследствие затвора, която се намира на брега, не на острова. Имало и надзирателки в т. нар. „женобект“ в лагера – онази негова част, където били въдворявани жени. За тези мъже и жени електротехникът казва: „имахте си по-специални хора, които се занимаваха с тези работи. Всеки човек не може да се занимава с такова нещо“. Защо „по-специални“ и кои са „тези работи“, не става ясно. Може би тогава не е било необходимо – и със сигурност не е било желателно – да се изяснява това. Някои от тези мъже и жени са още живи. Беленчани ги познават, но никого не назоваха по име и никого не посочиха. Когато ги споменават, то е все неопределено: „един мъж от другата махала“, „на едни близки съсед“, „живееше тук в другия блок, тя почина вече“. Сигурно не е лесно отведнъж да започнеш да мислиш инак за услужливи съседи или за съграждани, които години наред си познавал като порядъчни. Може би дори не са забелязали отсъствието на онези, които били командирани в Ловеч през 1959 г.¹⁶ Още повече, че не са осъдени. Юридически вината им не е доказана¹⁷. Просто тогава са подходили прагматично. Все пак от гледна точка на тогавашните възможности – основната алтернатива през 50-те години е било току-що създаденото ТКЗС – рабо-

тата в лагера трябва да е изглеждала като всяка друга, ако не по-привлекателна, то със сигурност по-добре платена¹⁸.

Има и друго. Приемствеността на лагера и затвора има интересни последици за начина, по който лагерът (не) се помни сред местната общност. Повечето от интервюираните не правят особена разлика между двете институции: „Хубаво, ама България ни мрази с тоз затвор“; „Спечелихме лоша слава с тоз затвор“; „В общи линии Белене е известно със затвора, нали, по-скоро...“; „Да видите къде е прочутият Беленски затвор“. Всъщност лагерът, а не затворът стана „прочут“ в началото на 90-те години. Но дори когато интервюиращите питат направо за лагера, събеседниците сякаш разбират затвора. Една жена поставя под въпрос изнесените данни за престъпленията в лагера, позовавайки се на съпруга си, който работил в затвора, както и на това, което сама е виждала, когато посещавала острова: „... тия пушеци, дето се вдигнаха... Не беше точно така. Защото моят мъж работи там и знае... Пресилени са нещата... Ами не, аз съм ходила и аз лично там.“ Тази жена е една от най-младите интервюирани, завършила средното си образование извън Белене. Тя е била дете или е отсъствала в годините, когато е съществувал лагерът. Излетите на острова, за които разказва, са се провеждали през 70-те или 80-те години. Така че тя, за разлика от други събеседници, съвсем точно говори за затвора, а не за лагера. Учудващо е обаче неведението за (или отказа да се осъзнае) предисторията на затвора и наличието на две различни институции, съществували една след друга, а за известно време – паралелно¹⁹. Някои са сменили работата си през 1959 г., годината на закриването на лагера, но не правят връзка с това обстоятелство. Беленчани сякаш не са забелязали трансформацията на една престъпна и противоконституционна институция с друга, също репресивна, но легитимна и законна. Не си дават сметка за разликата между въдворените и затворниците: последните имат присъди, издадени от съда, докато първите са лишени от свобода без присъда – нещо, което е в противоречие с конституцията (и с тогавашната). По-възрастните често си спомнят евтините зеленчуци и огромните дини, които преди се произвеждали на острова и сякаш мъничко съжالياват за тях. Мнозина свързват острова на първо място с дините и зеленчуците. Затвора споменават мимоходом, а лагера изобщо не.

Сигурно не съм права да разсъждавам така. Давам си сметка, че сякаш очаквам хората тогава да са имали информацията, с която разполагаме сега, и днешната чувствителност към човешките права. Всъщност трансформацията на една институция в друга едва ли е била очевидна и едва ли някой се е замислял за конституционните права на лишените от свобода. И все пак ми е неуютно, когато в някои изказвания не откривам състрадание към лагеристите. На 63 места в интервютата се говори за това, кои и какви са били въдворените в лагера. В 16 случая са определени като „хулигани“, буйни младежи, агре-

сивни, „зози“ (момичета, които носят къси поли и грим – подразбира се, че са с леко поведение) и „суинги“ (младежи, поклонници на западната мода). Описани са като лентяи, посещавали барове, отдавали се на алкохол и тютюнопушене, почитатели на „джаз“, „дето се кълчат“, т. е. танцуват модерни танци. Двама от интервюираните посочват в числото на хулиганите и безделниците студенти и „интелигенция“, очевидно съзирайки опасна близост между умствения труд и безделието. Ето как ги описва един събеседник: „... богаташки синове, суинги – дълги коси, тесни панталони... нищо не работят, имаха да живеят още от бащите си, имоти, таквоз и... Хващат ги по барове, дискотеки.“ От особено значение тук е социално-класовият произход – богаташки синове, не са децата на народа. Освен това идват от градове – „от София студенти“ и „плевенски зози“, – което за жителите на селата традиционно е основание за недоверие. Заниманията им не будят особен респект у хората на селския труд, каквито са били по онова време повечето от събеседниците ни.

От такова представяне на въдворените съвсем логично следва заключението за целта, с която са докарани на острова – да се научат на труд, за да бъдат отново интегрирани в социалистическото общество: „и ги караха ей тук – да работят“. Въпреки че никой от интервюираните не коментира одобрително наказанията на „морално разложените елементи“ и не заявява подкрепата си за тяхното превъзпитание, в разказите липсва и осъждане на инициативата. По-скоро мерките за превъзпитание на „питомците“ сякаш се приемат с разбиране. Никой не изразява симпатия към хулиганите. В този случай пропагандният апарат на режима услужливо е предложил категории, в които да се мислят лагеристите. С течение на времето манипулацията се превръща в широко разпространена публична истина. Най-очевидният фактор, допринасящ за това, е логическата връзка между престъплението и наказанието. Когато е извършено престъпление, логично и справедливо е извършителите да понесат наказание. Тази логика се прилага ретроспективно: щом някой понася наказание, вероятно има защо. При това наказанието е наложено от институция, което му придава системен характер, т. е. прави го да изглежда именно наказание, а не произволно отмъщение²⁰.

Петнадесет събеседници, сред които хората, работили в лагера, посочват, че въдворените били главно или изключително „политически“: управляващи отпреди 9 септември 1944 г., членове на антикомунистическата опозиция, земеделци-николапетковисти, анархисти. Споменават се имена на политици, които отново се превръщат в публични фигури през 90-те години. Неколцина разказват историята на бай Никола Алексиев, уважаван кмет на Белене, който в крайна сметка се оказал въдворен на острова като член на БЗНС „Никола Петков“. За него и за останалите „политически“ всички говорят с уважение, понякога и със съчувствие, дори в онези един-два случая, когато се употребява обичайното тогава название „контри“²¹. Домакинът на лагера на-

стоява, че въдворените не са били престъпници, че били „интелигентни хора“, „културни“, „възпитани“, „уважавани“, „грамотни хора“. За отбелязване е как отношението към въдворените зависи от начина на класифицирането им – като „хулигани“ или като „политически“. Дали това различно отношение е резултат от реабилитацията на „политическите“ през 90-те години и активното включване на някои от тях в обществения живот? Дали хората са могли (и дали са искали) да направят разграничение между „хулигани“ и „контри“ тогава, когато и едните, и другите са били в лагера? Дали пък „контрите“ не са изглеждали по-опасни от хулиганите?

Неколцина интервюирани са на мнение, че една от основните причини за въдворяване на острова е била съпротивата срещу насилственото присъединяване към ТКЗС. Според тях въдворените били предимно стопани, които отказали да се присъединят към ТКЗС. Две от събеседниците ги определят като кулаци, като обясняват, че всъщност повечето не били наистина богати, а само „набедени“. Във всички случаи за тях се говори със съчувствие. Подразбира се, че те са платили висока цена за това, че са изразили по-твърдо и категорично едно отношение, което мнозина, изглежда, са споделяли, но не са посмели да отстояват. Отгук вероятно е симпатията към тях.

„Набеждаването“ като причина за въдворяване в лагера е посочено от двама-трима събеседници и в друга връзка: отказ от сътрудничество с властта или несъгласие. Според един от тях обитателите на острова, или поне някои, били такива, „дето говорят против партията“. Събеседничка посочва съпротивата срещу партията или срещу партийното членство: „че бил не знам какъв, бил не знам какъв..., не е станал комунист“. И тук, както в предишния случай, се намеква за случайност или произвол: въдворените са „набедени“, някой ги е чул, нещо са говорили и т. н. в сферата на неопределеното несъответствие²². Не ми се иска да го приема, но това напомня за страх. Онзи страх, оттогава.

Във всички тези случаи въдворените са привидяни по-скоро като жертви, а не като наказани нарушители. В самото понятие за жертва се съдържа презумпцията за невинност: „Не зная какво толкова са прегрешили“, съмнява се събеседничка. По-нататък, жертвите са лишени от действеност, те са по определение пасивни. Не действат, а страдат. Страданието поглъща субективността. Различията между хората, които те са били преди да се превърнат в жертви, са заличени. Жертвите са равни в статуса си на жертви и отношението към тях е еднакво.

В три-четири случая като причина за попадане на острова се цитират криминални престъпления, дори убийства. Единият от тези събеседници съобщава за надчетени счетоводители и касиери, но не става ясно дали говори за лагера, или за затвора след това. Двама други опровергават версията за въдворяването на криминални престъпници в лагера, като единият обяснява, че криминалните дошли по-късно²³. Домакинът на лагера категорично заявява,

че „въгре са само въдворени“, „няма криминални, всички са въдворени, без присъди“. Представянето на въдворените в лагера като хулигани или престъпници сменя необходимостта от заемане на морална позиция спрямо лагера и спрямо режима, чиито интереси е обслужвал. Това не е непременно оправдаване на режима, но представлява своеобразно отдръпване от неговите последици. Така говорещите разполагат себе си в сивата зона на нищонезнаенето, на нормалността – ако зоната, намираща се между жертви и палачи, изобщо може да бъде мислена с това понятие.

Само в два случая на въпроса за това, какви са били въдворените, запитаните отговарят не с категории хора или видове деяния, а с това, което непосредствено са видели и изпитали: „Като нас хора. Бити, бити, бити, куци“; „Когато влизаха, когато ги вкарваха, ги виждахме от влака като ги водят... Жалки хора, горките! (*понижава глас*) Те бяха мъже, хубави мъже... А после кога излизат, откъде минават – нищо не виждахме.“ Видът на въдворените, отиващи към острова, изглежда, е предизвиквал не само състрадание, но и страх, опасения от възможни бягства и насилие. При образа, създаден от пропагандата, при липсата на информация, заместена от слухове, не е чудно подобни страхове да са изпитвали мнозина. С течение на времето тези страхове са се изличили от паметта на бележници, а след реабилитацията на репресираните за тях вече става неуместно или просто неудобно да се говори. Само една жена ги споменава: „Ама те стоварват с хиляди народ, как мислиш! И ги видиш всичките с тези раираните дрехи, и вървят по линията, отиват надолу и там с понтони ги извозват и ги закарват отгатак в острова... Който и да ги види, не може да не се притеснява, да се страхува. Не може, то беше много страшно.“

Подобни елементи на епизодична памет, която възпроизвежда конкретни моменти и картини, са налице в разговорите за лагеристите много по-рядко, отколкото проявите на семантична памет, която борави с категории и приписва смисли. Несъмнено една от причините за това е, че бележници, които не са работили на острова, са имали твърде малко възможности за контакт с неговите обитатели. Това, което знаят и разказват за тях, е почерпено от различни източници, официални и алтернативни, тогавашни и по-късни. Така върху личните впечатления, доколкото ги е имало, се наслояват елементи от официални версии (хулигани, престъпници), слухове, разпространявани от уста на ухо (кулаци, набедени), информации, станали достъпни или потвърдени много по-късно, образи, почерпени през последните години от мемоари, публицистика и филми. Именно тези форми на публична памет възпитават личните спомени и формират това, което изследователите наричат колективни рамки или култура на паметта. Това, последното, означава, че е не само възможно, но и естествено всеки да „си спомня“ повече от онова, на което е бил непосредствен свидетел.

„Помненето“ на повече от онова, което е било видно и чуто в миналото, се отнася в голяма степен и за паметта на нашите събеседници за режима в лагера. Изолирането на лагеристите от населението очевидно е било една от важните задачи на охраната. Една част от свидетелствата за лагера се отнасят именно до забраната на достъп както до мястото, така и до хората в него. Събеседниците признават, че са спазвали тези забрани от страх да не изгубят работата си, чувствително по-добре платена, отколкото главната и почти единствена през 50-те години алтернатива, ТКЗС: „До девети можеше да се влиза, но след като направиха концлагера – никакво влизане на частни лица“; „милицията, никой не ти дава да се доближиш там, да говориш с тях“; „Забранено беше, то е правилно, все пак е концлагер. Не е курорт. И може и да стане така, че да иска да ме използва някой, да иска да ме вербува и аз, за да не пострадам...“ Затова мнозина от събеседниците в Белене знаят за лагера не от непосредствени впечатления, а от други източници. За характера и времето на тези източници може да се съди само по отделни забележки в изказванията им. Много е трудно понастоящем да се разграничат тогавашните слухове от по-късни наслоявания, особено след началото на 90-те години. Паметта за лагера е сложен конгломерат от лични спомени, местни легенди, образи, населяващи медийното пространство, оценки и отношения, оправдаващи или заклеяващи миналото. Последното важи дори за непосредствените очевидци. Така домакинят на лагера разказва за работата си от позицията на човек, който търси не собственото си оневиняване (за него въпросът дори не стои по този начин), а по-скоро самоутвърждаване. Неговата позиция изобщо не допуска съмнение в правилността на това, което се е случвало тогава. Напротив, той търси да коригира по-късните, неправилни според него представи. В този разказ печално известният втори обект изглежда така: „Там беше образцов обект. Цветя, рози навсякъде. Културно нещо. Не както мислят някои, че лагер еди-кой си. Лагерът беше и възпитателен, и политически, и трудов.“ Други събеседници, също работили на острова, описват „обекта“ съвсем различно: жилищата на въдворените били направени от дъски или „леси“, измазани с кал и там те били „натикани човек до човек“. Затова пък за охраната имало „хубава, солидна сграда“. Повечето им разкази са за работата на въдворените, особено за техния труд на дигите:²⁴ „... четири кубика му искат да копае земя, на 20–30 метра пренася, и още един, двама души бяха.... тука ръцете им се делеха от болки, разбираш ли, и гладни, най-важното, че много малко хляб им даваха“; „Беше строг режим, строго ги държаха, правиха дига, дига знаеш ли какво е – да не го залива острова, носеха пръст с тарги, знаеш ли какво е тарги – няма колело няма нищо, на ръка всичко“.

Често обговаряна тема са издевателствата над въдворените²⁵. Единият от очевидците съобщава, че работил две години на острова, след което напуснал, защото не могъл да издържи да гледа униженията, на които били подлага-

ни въдворените: „Щото... като гледам как ги бият, как такова, правят... Гледам, един път, един с камшика и с коня, и гони затворника на такова и го бие.“ Картината, която той описва, се възпроизвежда и от други събеседници, които не са имали достъп до острова: „И ги гонят с коне, така съм чувала... са ги гонили с кон и с камшика: не можеш ли да вървиш – бой! Паднеш ли – бой, бой!“ За подобни случаи се говори и в спомените на бивши въдворени, публикувани през 90-те. Във филма на Атанас Киряков *Оцелелите. Лагерни разкази* жена през сълзи разказва в кадър за своя съпруг, докаран по този начин на свиждане. Заради това той я помолил да не идва повече. Сцената е разгърсваща и не би било чудно, ако се е запечатала в съзнанието на онези, които са гледали филма по телевизията. Други събеседници се позовават на това, което са видели и чули при поклонения на острова: „Там обаждаха – те разправяха, че било много лошо“; „идват, правят годишнини хора, които са били затворници, и се събират там на определени дати, и ходят на втори обект... И те разказват чудесии, разказват, които са били... които са оцелели. Някои от тях са оцелели, други...“ Макар понякога разказът да се гради върху чутото от други (и в този смисъл да не е автентичен), отношенията и чувствата, които го съпътстват, са свои, спонтанни, автентични: „Страшно беше. Страшно, аз просто... не можеш и да го изкажеш“; „Какво нещо е било, каква жестокост! Можеш ли да си представиш?“; „Тормоз, голям тормоз“; „Работа и бой... Бой, работа, бой“; „Още не мога да го възприема... Защо ги мъчеха тъй, не знам.“ Не особено богатите изразни средства се свеждат предимно до възклицания: „чудо“, „ужас“, „страшно“, „страхотии“, чиято експресивна сила е по-скоро в интонацията и жестовете. Пред лицето на терора, както изглежда, културата „изтънява“ и езикът с мрежите от смисли, които предлага, се оказва непригоден да изрази травмата. Всъщност травмата сама по себе си предполага неизказуемост. Наред с тези емоционални изблици има два-три случая на отказ от споделяне, същата онази защитна реакция: „За политическите затворници не знам, знам, че политическите затворници бяха на някаква, на някакъв обект – втори обект се казваше, но ние няхаме достъп да ходим там, той се охранява обекта и какво ги правят, що ги правят, аз не съм имал работа с такива хора и не мога да кажа нещо по-съществено,“ заявява мъж, работил в „затвора“ през втората половина на 50-те години (т. е. в лагера), инак словоохотлив и сладкодумен. Сякаш приема въпроса за лагера като заплаха и бърза да се защити от обвинение, което всъщност не му е отправено.

В разказите на беленчани за лагера откроявам накрая темата за смъртта. Тя заслужава внимание най-напред поради това, че не се въвежда от интервюиращите. Всички изказвания за умирения и убийства са поднесени спонтанно от събеседниците в контекста на разговорите за лагера²⁶. Това обстоятелство дава основание да се предположи значението, което те самите придават на темата. В тази връзка най-често се споменава лагерът в Ловеч. Дали не с нот-

ка на облекчение, че все пак той е „начело“ в мрачната класация. Всички потвърждават това, което е известно от документи: че мъртвите лагеристи били прекарвани завързани в чували от ловешката кариера до един от малките острови от беленския архипелаг, където били погребвани. Събеседниците посочват различни островчета: Предела или Магареца, а в един случай – Щуреца. Въпреки тази неточност е несъмнено, че през периода, за който става дума (1959–61 г.), беленчани са знаели какво се случва, макар че никой не ги е информирал специално²⁷. Някои обаче разказват от позицията на очевидци: „Тука има един остров, Магареца, там има две постройки, аз съм работил там по наказание 45 дена, там, на тез постройки. И там съм виждал как прасета изкарват кокали човешки, глави човешки... Какво знаете вий!“ или привеждат свидетелството на човека, натоварен с погребенията: „Той ги взема с кораба, с един затворник, и отиват долу на Предела, под Щуреца долу има един остров Предела... И островът пък ги взема тез мъртъвци. Отиват с кораба там, копая, една лопата, то пясък и... И не е чудно, прасетата, глиганите като минат през нощта, да те измъкнат, да те изядат, ама тя водата като дойде, заличава всичко – няма гроб, няма нищо.“

Тук имам нужда да поема дъх преди да продължа...

Трябва да се признае, че в публичното говорене за лагера в началото на 90-те темата за убийствата, погребенията и смразяващите детайли около тях присъства осезаемо. Това обаче не дава основание да се подценява личният спомен. В някои моменти от разказите се появяват елементи от местен „ъндърграунд“, който няма как да е измислен сега. Този полулегален местен фолклор съдържа недвусмислени податки за това, че случващото се на острова, включително най-зловещите моменти, не е било тайна за жителите на градеца. Нещо повече, изглежда е било реална заплаха. Един събеседник споменава за закана, отправена му от тогавашния председател на селсъвета, че ще бъде изпратен „отгатък“. „Знаеш какво те чака отгатък“, допълнил председателят. Предавайки тази закана, интервюираният услужливо пояснява къде е „отгатък“ и какво го чакало там: „В затвора на острова. Там ще ме ядат прасета.“ Цитирана реплика на друг местен ръководител също препраща към наличието на споделено неофициално знание. Според събеседника това била заплаха към нежеланците да се присъединят към ТКЗС (сред които бил и той самият): „Закъснял си! Дунава ще те влачи!“

Не сме ли zákъснели и ние с въпросите за миналото в настоящето, за града и лагера? Минали са толкова години, променили са се толкова неща. Върху тогавашните спомени са се наслоили по-късни знания и по-други преценки. Могат ли да се разместят тези пластове, да се открият първоначалните следи? И трябва ли? Животът на беленчани не се изчерпва с темата за лагера. За тях това е „предистория“, която може да бъде забравена. Те ще кажат, че не това е важно сега за тях и за града им и може би ще имат право. За мен сякаш е още-

не-история и ми се струва важно. Не само за града, а за всички нас, съвременниците. Защото в темата за беленския лагер са събрани болезнените въпроси за отношението към комунистическото минало, пред които сме изправени всички. Пак се връщам към въпроса за помненето. Моят отговор е, че сме длъжни да помним. Дори когато забравата изглежда здравословна, тя е в някакъв смисъл агресия. Помненето е приемане на миналото, колкото и да е трудно това. Не можем да изберем миналото си. Не можем и да се отървем от него: дори да го загърбим, дори да изличим останките му от своя свят, то няма да престане да е наше. И докато живеем, все с него ще е. В наша власт обаче е да решим какво да бъде неговото продължение. Миналото може да присъства по различни начини в настоящето: като предопределение, като проклятие, като традиция, като носталгия, като отговорност. Избирайки последния начин, избираме да споделим отговорностите на предишните поколения. Това ще рече, да признаем, че сме част от същата общност и че се ангажираме да я продължим, без да повтаряме грешките на миналото. Не просто да помним, а да помним и да говорим за това честно, открито и критично. Така, че да не останем зависими от миналото. Така, че паметта за него да подхрани, но да не ограничи проекта за бъдещето. Възпитаването на паметта да поражда и крепи надежда.

Някои от хората, чиито разкази следват тук, може да са съгласни с мен. Други ще имат резерви. Трети със сигурност ще възразят. От всички тях научих нещо важно: че миналото е твърде сложно, за да бъде разказано простиичко. Но твърде важно, за да не се мълчи за него. Оттук нататък те имат думата.

Бележки

¹ Ето някои от тях, без претенции за изчерпателност: Стефан Бочев, *Белене. Сказание за концлагерна България*. София: Фондация „Българска наука и изкуство“, 2003; Петко Огойски, *Записки за българските страдания 1944–1989 г. Книга първа*. 3-то изд. София: Издателска къща Роксана, 2009; Георги Василев, *Остров Персин. Позорът на България*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995; Андрея Момерин, *От Диярбекир до Белене и по-нататък*. София: Издателска къща „Делова седмица Консулт“, 2005; Матей Недялков, *Преживелици*. Карлово, 2003; Григор Янев, *Персин, Белене – Островът на смъртта*. Пловдив, 1998; *Писахме да се знае. Том 3: Адът – затвори и лагери*. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2007; Атанас Липчев, *Тихият бял Дунав*. Варна: Издателство „Книгата“, 2007. Документални филми: *Оцелелите*, I част (1990), реж. Атанас Киряков; *Присъдата-обвинението* (1999) реж. Анна Петкова; *Проблемът за комарите и други истории* (2007) реж. Андрей Паунов; *Балада за български герои* (2007) реж. Илия Троянов.

² Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), ф. 23, оп. 1, а. е. 144, л. 29. С това постановление на МВР са предадени островите: Персин, Голяма бързина, Малка бързина, Милка, Кичето, Магареца, Белица, Совата и Предела. Въз основа на постановлението на 30 май 1949 г. е издадена заповед № 373 на министъра на вътрешните работи за откриване на общежитието (пак там, л. 30).

- ³ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 127, л. 2. Публикувана в *Държавен вестник* бр. 15, 20 януари 1945 г., достъпна и на адрес: <http://geocities.com/decommunization/Communism/Bulgaria/Documents/TVO2.htm>, последно консултиран на 27. 10. 2008 г.
- ⁴ Докладна записка от Георги Цанков, Министър на външните работи до Политбюро на ЦК на БКП Относно: одобряване решение и инструкция за реда на изпращане в ТВО политически-опасни лица, които не могат да бъдат съдени по обикновения ред (н. д., 1951 г.). АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 2268, л. 3–4. Решението за въдворяване се взема от комисия в състав: министъра на външните работи, помощник-министъра по Държавна сигурност, главния прокурор, председателя на Върховния съд и един член на ЦК на БКП. Според вносителя „Съставът на комисията ще бъде достатъчна гаранция, че в случая ще се налагат наказания, съответстващи на вината и опасността на задържаните лица.“ (пак там, л. 3).
- ⁵ Пенка Стоянова, Емил Илиев, „*Политически опасни лица*“: *въдворявания, трудова мобилизация, изселвания в България след 1944 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ 1991, с. 39.
- ⁶ Евгений Босилков (1900–1952), образован в католически институции в Белгия, Холандия и Рим, доктор (1931), католически епископ на Никополската епархия със седалище Русе (1946–1952). Арестуван, изтезаван и осъден на смърт от комунистически съд през есента на 1952 г. Обявен за „блажен“ от папа Йоан Павел II през 1998 г.
- ⁷ По-подробно за общностите и за историята на Белене вж. книгата на местния историк и краевед Тодор Господинов *Из миналото на Белене (от древни времена до наши дни)*. Свищов: Академично издателство „Ценов“, 1996.
- ⁸ Вж. напр. Тодор Господинов, *Блаженият епископ Евгений Босилков – рождба на хилядолетната история на Белене*. Свищов, 1999.
- ⁹ От Йозо, умалително от Йосиф, разпространено име сред католиците.
- ¹⁰ Преглед и анализ на съществуващите теории за връзката между паметта и демокрацията вж. в: Barbara A. Misztal, „Memory and Democracy“, *American Behavioral Scientist*, Vol. 48 No. 10, June 2005, 1320–1338.
- ¹¹ В доклад за уреждане на охраната на откриващото се ТВО при с. Белене до Директора на народната милиция от 1949 г. подполковник Тодор Миленков, началник отдел ТВО и майор Петко Григоров, началник отделение Строево при Униформен отдел посочват, че беленчани печелели годишно по 100–200 хиляди лева на домакинство от отглеждането на добитък на острова. АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 1205, л. 9.
- ¹² В цитирания доклад авторите съобщават, че Белене има 1400 домакинства със 7500 жители, от които „са гласували 60 % и 40 % не са гласували, а от гласувалите 25 % против ОФ или общо взето повече от 50 % от селяните са врагове на ОФ.“ (пак там, л. 8) и заключават: „Селяните сега ще станат още по недоволни и по-големи врагове, понеже до сега са използвали острова... а сега добитъка им се изкарва и недоволството е много голямо.“ (пак там, л. 9; във всички цитати запазвам правописа на оригинала). В повечето разкази понастоящем не се долавя следа от това недоволство.
- ¹³ Според Доклад от министъра на външните работи, министъра на правосъдието и главния прокурор на НРБ до Политбюро на ЦК на БКП вх. № 694 от 31. XII. 1964 г. за предаване на ДЗС Белене на о-в Персин към Министерството на правосъдието усвоената за селскостопанска дейност земя след 1949 г. била 16 хил. декара, като имало възможност да се усвоят поне още 5 хил. декара. ДЗС-то се развило като „високо продуктивно-животновъдно стопанство, което даваше на държавата над 1

милион литри мляко, над 400 тона свинско месо и много тонове телешко месо“. АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 1521, л. 2. Докладите от началото на 50-те години обаче свидетелстват за загуби на стопанството (ф. 1, оп. 1, а. е. 1993, л. 12–13, 18, 28–29, 45–46; а. е. 4613, л. 4).

- ¹⁴ От 1990 г. насетне всяка пролет Съюзът на репресираните от комунистическия режим организира поклонение на мястото на втори обект. От различни краища на страната идват с автобуси бивши въдворени и техни близки. Обикновено има и представители на турците, въдворени на острова през 80-те години. Управата на затвора осигурява достъп до бившия втори обект. Местните институции не участват в организацията на събитието, а повечето граждани най-често дори не знаят за него.
- ¹⁵ В цитирания доклад Т. Миленков и П. Григоров разработват план за въгрешната охрана на острова, за което са поискани 147 младши милиционери (121 пеши и 26 конни) и осем старши милиционери. АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 1205, л. 10–11. Може да се предполага, че този брой впоследствие е нараснал.
- ¹⁶ Съгласно доклад до зам.-министъра на МВР ген.-лейтенант Мирчо Спасов от 26 октомври 1959 г. от ТВО Белене в новооткрития „работен обект“ в Ловеч са командироваани: 7 офицери, 15 надзиратели и старши надзиратели, 55 милиционери и отделнони командири, двама завеждащи складове, един касиер и един контролор. С доклада се иска добавка към заплатите им за покриване на допълнителни нужди от храна. АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 692, л. 6.
- ¹⁷ Дело № 4/1990 г. на Прокуратурата на въоръжените сили за разследване на престъпленията в комунистическите лагери беше прекратено поради изтичане на давността. По-подробно вж. Христо Христов, *Секретното дело за лагерите*, София: ИК „Иван Вазов“, 1999.
- ¹⁸ В доклад за извършена проверка в ТВО „Белене“ относно признаването му за отдалечен и особено важен район (28. I. 1953 г.) са предложени редица мерки за подобряване условията на труд на служителите: от централно снабдяване с продукти през осигуряване на радиоапарати и гумени ботуши до „мероприятия за повишаване политическата, бойната и стрелковата подготовка“. В същия доклад се съобщава, че месечните заплати на служителите са между 500 и 600 лв. АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 1993, л. 122–124.
- ¹⁹ Със секретно постановление на Министерския съвет от 3 декември 1956 г. се утвърждава допълнение на Указа за Народната милиция, като към правата на милицията, освен принудително установяване на друго местожителство и забрана за напускане на местожителството, е добавено „настаняване за определен срок в трудово-възпитателни общежития, ръководени от Министерството на въгрешните работи под надзора на Прокуратурата“ (АМВР, ф. 23, оп. 1, а. е. 144, л. 16–17). Постановлението е последвано от Заповед I–182 от 22. XII. 1956 г. за устройване на ТВО в сградата на II обект на о-в Персин за мъже и на о-в Щурчето за жени (АМВР, ф. 23, оп. 1, а. е. 142, л. 17–18). То следвало да бъде обзаведено за около 2000 души с инвентар от затворническото общежитие на острова. Двете институции си разпределят територията на острова, домакинския и канцеларски инвентар и задълженията по охраната (пак там, л. 1–6, 8–13, 14–16; а. е. 144, л. 9–10).
- ²⁰ От друга страна, в рапорт до пом.-министъра за ДС от 15 май 1951 г. и. д. нач.-отделение „Въдворяване и изселване“ (ВИ) признава, че не може да отговори „колко и какви“ изселени и въдворени има, тъй като изселването „е ставало стихийно“

и „много безотговорно“ (АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 5, л. 3). В по-късен доклад за работата на отделението (вероятно края на 1951 г.) той самокритично посочва: „... разчитаме на това какви сведения ни дадът от доле, без да сме направили проверка изпратените ни сведения отговарят ли на истината, обективни ли са или не, няма ли в тях личен елемент“ (пак там, а. е. 6, л. 5; запазвам правописа на оригинала).

²¹ От „контрареволуционери“, терминът, употребяван в документацията на Държавна сигурност. Към началото на 1953 г. най-голямата група сред тях според политическата им „окраска“, почти една трета, са николапетковистите. Почти толкова са безпартийните, следвани от т. нар. „бивши хора“ (бивши членове на „фашистки организации“ и заможни граждани) и бившите членове на БЗНС-ОФ. (Доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО от 25.ІІІ.1953 г. АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 1993, л. 63–70). Според друг доклад 82,2% от задържаните през 1952 г. били членове на „н. петковисткото подполие“ – главната контрареволуционна политическа сила (АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 2965, л. 53). Анализът на класовия им произход показва, че над 2/3 „са от близки до народната власт среди“. Затова пък през 1953 г. „има значително подобрене в това отношение като класовия състав на арестуваните се е рязко изменил в насока към капиталистическите елементи“, докладва началникът на ІІІ управление на ДС – последните са 50%, срещу 35% средни и 15% бедни (пак там, л. 65).

²² Ето някои от формулировките на причините за въдворяване в ТВО: „разпространявал вражески слухове“, „активна вражеска дейност“, „водил вражеска агитация“, „агитация против ТКЗС“, „вражески настроен спрямо народната власт и БКП“, „очертал се като враг на народната власт“ (АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 232); „отношението към народната власт е отрицателно“, „реагирала против партийни и правителствени мероприятия“, „синът му е изменник на родината в Югославия“, „изказва негодувание против мероприятията на народната власт“, „отрицателно отношение към народната власт“, „брат ѝ е изменник на родината – избягал в Югославия“, „завареният ѝ син избягал в Югославия“, „снаха на изменник на родината“, „вражески настроен“, „има вражески изказвания“, „неприязно отношение към мероприятията на партията и правителството“ (пак там, а. е. 235).

²³ В доклад за състоянието на охраната и битовите условия в ТВО-Белене от 30. VІІІ. 1951 г. пом.-министърът на вътрешните работи Ангел Цанев съобщава, че на острова има 2880 въдворени, всички по политически причини (АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 2175, л. 2). В доклада за работата на управление „Затвори и ТВО“ от 20 март 1953 г. обаче се отчита, че режимът в ТВО-Белене не отговаря на изискванията за изолация на контрареволуционерите (І категория, смятани за по-опасни) от криминалните (ІІ категория). (АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 1993, л. 57). Според статистическите сведения за движението на въдворените между 1951 и 1953 г. делът на криминалните варира между 3 и 9% до май 1953 г., а през август същата година, поради освобождаване на големи групи въдворени, достига 16,8%. В началото на 1957 г., след събитията в Унгария, в новсъздаденото поделение 0789 са въдворени 365 „контрареволуционери“, повечето от тях за „вражеска агитация и пропаганда“ (АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 1512, л. 2–3). Съгласно статистическите сведения за въдворените през този период „криминалните“ са мнозинство. Не бива да се забравя обаче, че допълненият през декември 1956 г. Указ за Народната милиция разширява нейните права да въдворява „за престъпления против обществената и личната собственост“,

„за насилие спрямо органи на властта или за хулиганство“, както и лица, които „съзнателно отбягват да се занимават с обществено-полезен труд“ (АМВР, ф. 23, оп. 1, а. е. 144, л. 16–17). Как обаче са доказвани тези провинения при липсата на съдебен процес е трудно да се установи.

- ²⁴ В заповед на министъра на вътрешните работи Г. Цанков от 1953 г. се нарежда срочното завършване на дигата на остров Персин, като „за целта се използва до максимум труда на затворниците от I-ва категория“, т. е. политическите (АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 1993, л. 24). Според различни документи по това време те са били между 3 736 (Доклад от н-к III отделение на ДС полк. Б. Думков за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО, обслужвани от отдел IV-ти при управление III-то на ДС от 25. III. 1953 г., пак там, л. 66) и 4 197 души (Справка относно извършената проверка в IV-ти отдел – III-то управление по линия на ТВО и затвори от лейт. Т. Захариев от 14. III. 1953 г., пак там, л. 72). В протокол от заседание на управление „Затвори и ТВО“ от 22 април 1953 г. пом.-министърят Ангел Цанев констатира, че се допускат „слабости за режима върху контрареволуционерите“, а в следващото изречение настоява: „Да не се провежда унищожителен режим върху криминалните затворници.“ (АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 2799, л. 6).
- ²⁵ В отчетен доклад за агентурно-оперативната работа при поделение 0789-МВР с. Белене, Свищовско, за първото полугодие на 1958 г. самокритично се посочва като „обща слабост“, че по време на разпитите на въдворените „се допусна известна нервност и сприхавост“ (АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 1516, л. 16).
- ²⁶ Според статистическите сведения за движението на въдворените починалите от началото на 1951 г. до 10. IX. 1953 г. са общо 93 (АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 391, л. 1–39).
- ²⁷ В съхранена докладна записка на началника на затвора в Белене полк. Н. Томов, заведена под № 792 от 15. 8. 1961 г. се посочва, че камионът, с който телата били транспортирани от Ловеч, „е известен на цялото село Белене“ и при пристигането му хората казвали „пристигна колетна пратка от Ловеч“. Затворникът, който заравял труповете, бил наричан „погребална агенция Канто“. В същия доклад се дават предложения за повишаване на секретността на операцията, за да не се „навреди на престижа на нашата Народна власт“. Цит. по: Стоянова, Илиев, цит. съч., с. 167–168. Зам.-министър Мирчо Спасов е сложил следната резолюция, написана по диагонал върху писмото, придружаващо докладната записка на полк. Томов: „Др. Монеv – Бързо, веднага да се сложи край на тия демонстрации и вреден шум с труповете на починали в ТВО – Ловеч, при пренасянето и заравянето им. Съгласен съм с всички предложения на др. Томов, които трябва точно да се изпълняват. Освен това да се видоизмени, а често и сменява постоянната и позната камионетка. Също може, да се взима за целта камион или газка и от окръжно управление на МВР-Ловеч, за да се разнообразява транспортирането. Заедно с др. Александров – окр. н-к на МВР и др. Гогов обсъдете подробно какво още е необходимо за да се запазва в известна (думата „известна“ е написана над зачергана дума, която вероятно е „пълна“) тайна всеки случай поне при пренасянето и заравянето, макар че няма нищо незаконно. Действайте от мое име и за стореното да ми се доложи. 19.7.61 г. М. Спасов“ (АМВР, ф. 23, оп. 1, а. е. 102, л. 1, запазвам правописа и пунктуацията на оригинала).